

2. אור עולם

"אור עולם באוצר חיים, אורות מאופל אמר ויהי". שורה פיוטית זו מופיעה בשחרית של ראש השנה ויום הכיפורים לפי נוסח אשכנז, אחרי פתיחת ברכת 'יוצר אור' ולפני 'המאיר לארץ ולדלים עליה ברחמים'!¹ בראש השנה, לפי מנהגים מסוימים, באים בנקודה זו בתפילה ה'יוצר', 'מלך אזור' ליום ראשון, ו'מלך אמון' ליום שני. עניין שניהם – מלוכה. ביתר פירוט, בראשון מובעת עוצמת מלכות ה' ('מלך אזור בגבורה, גדול שמך בגבורה, לך זרוע עם גבורה...'), ובשני, נאמנותו ונצחיות מלכותו ('מלך אמון מאמריך מרחוק מוצב, שמך יתפאר בעדתך יתיצב, לעולם ה' דברך ניצב...').² שני הפיוטים קשורים כמובן לתפיסת החג כמציין את יום מלכות ה' בעולמו המתבטאת במיוחד בתפילת 'מלכות'. אם נתעלם מתוספת זו של יוצרות מעניינו של יום, מתקבל רצף מעניין מבחינה תוכנית הקשור באור: א. פתיחת ברכת המאורות – "יוצר אור ובורא חושך..."; ב. השורה – "אור עולם באוצר חיים אורות מאופל אמר ויהי"; ג. השבח שבגוף הברכה – "המאיר לארץ ולדלים עליה ברחמים...". קישור של אור לפנינו, ומשהו על משמעותו ייאמר בהמשך. תחיבת פיוטי מלכות במקום זה מעצימה את נושאו המרכזי של היום, אך משבשת את קשר האור.

במחזורו, אפיין גולדשמידט את שורת 'אור עולם' כ"שריד מפיט עתיק".³ לעומתו, אהרון מירסקי במהדורתו המדעית לפיוטי קדמון הפייטנים יוסי בן יוסי, ויתר על סימן השאלה, והביא את השורה הנידונה תחת ההגדרה: "שריד של פיוט ליוצר".⁴ מה היה עולה לו נשתמר בידיו היוצר כולו? האם היה משתלב בתפילת ראש השנה ויום הכיפורים? כבכל עניין אחר, גם בענייני טקסטים מקודשים שלא נשתמרו במלואם, קשה להשיב על שאלות של 'לו' ו'אילו'. קשה, אך הקושי אינו דוחה את השאלה, ובהערה שאין כאן המקום לפתחה ולהרחיבה, נציין כי במחשבה הדתית שאלות כאלו נשאלות גם נשאלות. היו מי שטענו כי הטקסטים שבידנו נשמרו בסיעתא דשמיא, ובתוקף זאת הם – ודווקא הם! מחייבים. וגם אם ניתן להקשות מדוע תגליות חדשות של טקסטים יהודיים קדומים אינן בגדר סיוע ממרומים, יש משהו בטענה שטקסט שנשתמר, עוצמתו גדולה, לא רק משום ששמירתו מכוונת על ידי ה' (זה נכון גם לגבי מציאות חדשות!)

1. דניאל גולדשמידט, מחזור לימים נוראים (לפי מנהגי בני אשכנז), א, ירושלים תשל"ל, עמ' 21. ש' טל, מחזור 'רינת ישראל', עמ' 154.

2. ביום הכיפורים מובא כאן היוצר 'אז ביום כיפור', אף הוא כמובן מעניינו של יום.

3. לעיל הערה 1.

4. אהרון מירסקי, פיוטי יוסי בן יוסי, ירושלים תשל"ז, עמ' 213.

אלא בגלל שבמאבק נגד שר השכחה (וההשכחה!), להקפדת יהודים על נוסח מסוים במחזורם לאורך זמן, יש תוקף. מן הסתם, יסכים לכך כל מי שחש במגע בשולי מחזור עתיק – קמוטים, חומים־צהבהבים, רוויים בזיעה ואף בדמעות. גם אלו מעניקים כוח לשורות. פרדוקס הזיכרון לפנינו – הדמעות שמוחקות את המילים חוקקות חזק את התפילות! מחיקה שהיא חקיקה! כאמור, במסגרת זו אינני חפץ לפתח את הדיון הזה,⁵ חרף זיקתו הברורה לענייני זיכרון, אלא לציין ש'אור עולם' – שורה אחת מתוך פיוט גדול, זכתה בלבדיותה לקידוש בשנות תפילה ארוכות. ואיננו יודעים גלגולו של דבר – האם נשתמרה כאוד מוצל וכפנינה מתוך מחרוזת, או שנשלפה מעשה מדרש מודע מתוך הקשרה המקורי. מכל מקום, גם כשנותרה שורה אחת, אין בדידותה מפרעת. טבועה היא בחותמו של פייטן דגול, חותם המעניק לה עוצמה מרובה ויכולת הקרנה דתית. טעונה ברגשות של דורות מתפללים, מצאה לה הקשר חדש מיוחד בתפילת השחרית של ימים נוראים.

אני מבקש לומר דבר מה על ההקשר הזה. במקור 'אור עולם' היא ככל הנראה שורה פותחת, ואילו במעמדה הנוכחי – בטרם נטווה את זיקתה לסביבתה החדשה – יש בה הכרזה עצמאית. היא מדגישה את הבריאה בראשונותה. ריבוי אותיות אל"ף והופעתה בפתיחת הביטויים (חלקם סמיכיות): 'אור־עולם', 'אוצר־חיים', 'אורות מאופל', 'אמר ויהי', איננו רק עניין ספרותי גרידא. הוא מקרין ראשונות. האור הוא הנברא הראשון, והוא מובלט באמצעות אל"ף האות הראשונה. לא כאן המקום להעיר ולהאיר על ענייני ברכת המאורות בתפילת שחרית. מכל מקום, תוספת 'אור עולם' בהקשר של ראש השנה דווקא, יש בה מן העניין משום שהיא מחזקת את מוטיב הבריאה. למה כוונתנו? ברי כי גם 'אוצר אור' היומיומי אומר דבר מה על הבריאה, אך השימוש בלשון בינוני הווה – 'אוצר', 'בורא', מדבר על 'בריאה' מתמדת, כלומר, השגחה. ודאי שכך הוא לגבי 'המאיר לארץ ולדרים עליה ברחמים בטוב מחדש בכל יום מעשה בראשית', שניתן להבינו כמעין ביאור מדרשי־פיוטי ל'אוצר המאורות'. מדובר אם כן בהשגחה, ואין להוציא מכלל אפשרות שההקשר הראשוני היה פולמוס עם מי שבעבודתו הדתית מדגיש יתר על המידה את השמש כמקור החיים היומיומי, הדגשה שיש עמה רמיזה לעצמיותה.⁶ לעומת זאת, 'אור עולם באוצר חיים' מפנה את תשומת הלב מהיומיום אלי העבר המופלא הבלתי־נתפס, הבלתי־מפוענח, מעבר לכל ארכיאולוגיה וגיאולוגיה, ה'עבר' שבו הופיע האור לראשונה. דוק, מדובר כאן בשני סוגים של חוויות. הראשונה, ה'היות מושגח', שהיא חוויה המתפרטת אל מאורעות החיים הקטנים בבחינת כל רגע הוא נס, ולעומתה, השייך רב־השגב אל 'עבר העברים', עבר רחוק מכל רחוק, שברחוקו משותף להוויה

5. דברים מעניינים בסוגייה כתב הרב ד"ר אברהם וולפיש, 'בית המדרש ועולם המחקר – סקירה', **שנה בשנה**, תשנ"ו, עמ' 375-377.

6. צריך להשוות לברכה על החמה שאין לברכה: "רבי יהודה אומר: המברך על החמה הרי זה דרך אחרת" (תוספתא, ברכות ז. י).

כולה. דומה כי זהו ההבדל בין תפילת ראש השנה לתפילות היומיום, המחייבת התייחסות שונה מזו של כל ימות השנה. חוויית ה'היות' נשפט' שונה מחוויית ה'היות' מושגת'. המשפט אומנם הוא חלק מהשגחת ה', אך כדי שיהיה אפקטיבי, הוא מחייב סוג שונה של עמידה מול האל, ולצורך זה מגויסת הבריאה שראש וראשון לנבראיה הוא האור. לפי זה, ובזיקה לתכניו של יום, יש כאן העתקה ל'זיכרונות', בבחינת "אתה זוכר מעשה עולם ופוקד כל יצורי קדם".

דיוננו הביאנו לזיכרון, ומכאן נשאל מדוע חשוב הזיכרון למשפט? מעבר לתחושת השגב הכללית שמעורר זיכרון הבריאה, התשובה איננה פשוטה. אולי חיזוק תחושה של אוניברסליות – כולם נשפטים, גם יצורי קדם, רק שופט הכול הוא אובייקטיבי במשפטו. והזיכרון המלא הוא הידיעה האמיתית הדרושה למשפט הצדק, ידיעה שאיננה מסורה בידינו, ולכן משפט האדם לוקה בחסר. ואולי – ובנקודה זו נחזור ל'אור עולם' – אנו נשפטים, אך גורל העולם בידינו. אכן, 'אורות מאופל' אמר ויהי, אך החושך לא נעלם כידעו! נותר מספיק חושך כדי שגם אנו נשתתף במלאכת ההארה.

עתה נאמר משהו על הבנת השורה עצמה. מהו 'אור עולם'? בפשטות הכוונה לאור הראשוני המאופיין גם ל'אוצר חיים'. להלן נפרט מעט פירושו זה, אך ניתן להבינם כפי שרמז מירסקי, גם כשמותיו וכינויו של הקב"ה. 'אור עולם' הוא כינויו בעקבות ישעיהו: "זהו לך ה' לאור עולם" (ס, יט). 'אוצר חיים', דהיינו מקורם, בעקבות תהילים: "כי עמך מקור חיים ובאורך נראה אור" (תהילים לו, י); כשלמעשה הפסוק האחרון מתייחס כמובן גם לתפיסת ה' כאור. ידועה המגמה הפייטנית להרבות בכינויי ה', ואף כי המשמעות הפילוסופית-תיאולוגית של עניין זה טעונה בירור (לכאורה, בשבחים לה' דווקא אין להרבות!), די לנו לצורך עיוננו לטעון כי גם כאן פועלת מגמה זו. לפי הסבר זה המבנה של השורה הנידונה הוא פשוט עקרונית. מבחינה תחבירית מדובר במשפט מורכב – צירוף של מספר משפטים, העונה על מבנה תחבירי מוכר. הפתיחה בנושא הוא הקב"ה (בכינויו 'אור עולם' ו'אוצר חיים'), הנשוא 'אמר', והיו (ניתן לראות ב'ויהי' משפט תוצאה) 'אורות מאופל' שזה המושא, ליתר דיוק, פרפרזה המציינת את המושא. ניתוח זה מדגיש את הבריאה. רוצה לומר, מסופר כאן למעשה סיפור תחילת הבריאה בגרסתו הפיוטית, שתמציתו ה' אמר ויהי אור.

לעומת זאת, ההבנה השנייה, שלה רמזנו לעיל ודומה בעיני כי רבים יעדיפוה, מדגישה את האור. 'אור עולם' אוצר חיים' איננו כינוי לה' הבורא אלא לנברא – האור הראשוני. לפי דברי המדרש:

"תני, אורה שנבראת בששת ימי בראשית להאיר ביום אינה יכולה שהיא מכהה גלגל חמה ובלילה אינה יכולה שלא נבראת להאיר בלילה אלא ביום, ואיכן היא, גנוזה לצדיקים לעתיד לבוא, שנא' והיה אור הלבנה כאור החמה ואור החמה יהיה שבעתים כאור שבעת הימים (ישעיה ל כו)" (בראשית רבה פרשה ג, מהדורת תיאודור אלבק, עמ' 21-22).

אם כן, לפי פרשנות זו אור עולם הפיוטי הינו אותו אור גנוז. גם ביאור זה מזכיר את הבריאה, אך לא כעיקר, העיקר הוא הדגשת האור הקדום, טיפול בענייני ובמשמעותו הרעיונית ויש שיאמרו המיסטית. האם תורם פירוש זה לענייני של יום? במובן מסוים כן, שכן 'אור גנוז לצדיקים' עשוי להתפרש כדרך מדרכי המשפט האלוהי. מכל מקום, אנו לפי דרכנו מעדיפים הדגשה חזקה יותר של הבריאה לצורך פיתוח מושג הזיכרון, כנאמר לעיל.

אני מבקש לסיים עיונים אלו בהערה שגם בעיני לעת כתיבה נראית כבלתי־צפויה לחלוטין. "הלא אתה מומחה לדברים אלו. מה דעתך, למשל, על האורות מאופל... אורות מאופל?... אמרו כי במקום שהאוצר טמון שם מנצנצים אורות מאופל. ואני בעיני ראיתי אמש אור בשדה הקברות". הדברים מתוך אוצר הספרות היידיית נשאבו,⁷ ואם למדתי מהם דבר מה לעניינינו הרי זה על דרך איפכא מסתברא. אולם, 'הפוך על הפוך' היא דרך לימוד חזקה. יש לזכור כי העניין מורכב. השפה יכולה להעתיק את הביטויים הרעיוניים שלנו לעניינים חומריים וזולים. 'האוצר' המדובר כאן איננו אוצר חיים, אלא אוצר שלא בכדי נמצא בבית הקברות, ואורות מאופל הם סימניו. האוצר, ממון גרידא, האור, נצנוצו של ממון, והאופל, הגיהנום. הסיטואציה כולה חומרנית להחריד, והסיפור מלקה בשבט רב־רצועות את חמדת הבעצ שדבקה פה ושם בעמנו. זוהי דוגמה קיצונית להיפוך במשמעותו של ביטוי, שבמקרה הנדון הסופר טורח לרמוז על כך, לרמוז ולהזהיר. לעניינינו המסקנה היא כי הביטויים הנשגבים צריכים זיקוק מתמיד. אמירות רעיוניות מתגלגלות לסיסמאות ומשם קצרה הדרך להיפוך מושגי. יום הדין המשפט והזיכרון חייב להיות גם יום של בירור אינטלקטואלי. הספרות היהודית עוזרת בכך בדרכיה שלה, ואנו ניסינו לתרום בבירור פרשני.

7. על מוטיב האוצר אצל שלום עליכם, דן מירון, **שלום עליכם פרקי מפה**, רמת גן 1970, עמ' 159-166, 200.